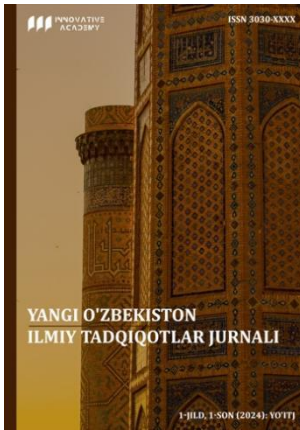

XIX ASR OXIRI — XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDAGI
JADIDCHILIK HARAKATI: MILLIY UYG'ONISH, TA'LIM
ISLOHOTLARI VA MATBUOTNING JAMIYATNI
MODERNIZATSIYA QILISHDAGI ROLI

Turg'unov Maqsudjon Murodilla o'g'li

Namangan shaxar 1-sonli ixtisoslashtirilgan

maktab internati oliy toifali tarix o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21532500>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 12-iyul 2026 yil

Ma'qullandi: 15-iyul 2026 yil

Nashr qilindi: 24-iyul 2026 yil

KEY WORDS

Jadidchilik, Turkiston,
milliy uyg'onish, usuli jadid,
matbuot, Ismoil Gasprinskiy,
Munavvarqori Abdurashidxonov,
Mahmudxo'ja Behbudiy,
modernizatsiya,
ma'rifatparvarlik.

ABSTRACT

Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan va mintaqaning ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy hamda madaniy hayotida tub burilish yasagan Jadidchilik harakati tadqiq etiladi. Tadqiqotda jadidlarning milliy uyg'onish, ta'lim tizimini isloh qilish ("usuli jadid" maktablari) va milliy matbuotni shakllantirish orqali jamiyatni modernizatsiya qilish borasidagi faoliyati atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, ma'rifatparvarlarning mustamlaka tuzumi sharoitida milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishdagi amaliy sa'y-harakatlari va ularning natijalari ilmiy va tarixiy faktlar asosida yoritib beriladi.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasining bosib olinishi mintaqaning an'anaviy ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tuzilmasiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Mustamlaka ma'muriyatining yuritgan siyosati va mahalliy jamiyatdagi turg'unlik doirasida milliy ziyolilar tabaqasi shakllana boshladi. XIX asr oxiriga kelib mintaqada vujudga kelgan ushbu harakat tarixda "Jadidchilik" (arabcha *jadid* – "yangi") nomi bilan tanildi [1].

Jadidchilik shunchaki ma'rifatparvarlik harakati bo'lib qolmay, balki jamiyatning barcha jabhalarini isloh qilishga qaratilgan kompleks milliy uyg'onish harakati edi. Jadidlarning asosiy maqsadi – Turkiston xalqlarini qoloqlik va jaholatdan chiqarish, zamonaviy ilmiy-texnik va madaniy yutuqlarni o'zlashtirish orqali milliy davlatchilik hamda o'z-o'zini anglash poydevorini yaratishdan iborat bo'lgan [2]. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining asosiy yo'nalishlari bo'lmish ta'lim islohotlari va matbuot faoliyatining Turkiston jamiyatini modernizatsiya qilishdagi o'rni tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, xronologik hamda tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi arxiv hujjatlari, jadid matbuoti namunalari (gazeta va jurnallar), shuningdek, davr ma'rifatparvarlarining shaxsiy xatolari hamda ilmiy-nazariy asarlari asosiy manba sifatida olindi. Tadqiqotda O'zbekiston va xorijiy tarixshunoslikda jadidchilik harakatiga bag'ishlangan zamonaviy ilmiy ishlar va monografiyalar atroflicha o'rganilib, obyektiv ilmiy xulosalar chiqarildi.

Natijalar

Turkistonda jadidchilik harakatining amaliy bosqichi, eng avvalo, ta'lim tizimini isloh qilishdan boshlandi. Qrim ma'rifatparvari Ismoil Gasprinskiyning "Usuli savtiya" (sutiy/tovush usuli) g'oyasi ta'sirida Turkistonda ham yangi usuldagi maktablar ochila boshlandi [3].

- **Ta'limdagi raqamlar va ko'rsatkichlar:** Turkistondagi birinchi yangi usul maktabi 1893-yili Ismoil Gasprinskiy tomonidan Samarqandda ochilgan bo'lsa, 1898-yili Qo'qonda Salohiddin domla, 1901-yili Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov tomonidan doimiy faoliyat yurituvchi maktablar tashkil etildi [4]. 1917-yilga kelib Turkiston o'lkasida bunday maktablar soni 90 dan oshgan va ularda 4000 dan ortiq o'quvchilar tahsil olgan [5].

- **Darsliklar va o'quv qo'llanmalari:** Jadidlar an'anaviy madrasa va maktablardagi yillab vaqt oladigan savod chiqarish tizimidan voz kechib, 3–4 oy ichida savod chiqaradigan yangi metodikani joriy etdilar. Munavvarqorining "Adibi soniy" (1907), Mahmudxo'ja Behbudiydagi "Risolai asbobi savod" (1904), Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" (1912) va "Ikkinchi muallim" (1912) darsliklari ushbu maktablarning asosiy o'quv qo'llanmalariga aylandi [6].

- **Matbuot va nashriyot sohasidagi ko'rsatkichlar:** Jamiyatni modernizatsiya qilishning ikkinchi muhim omili milliy matbuot bo'ldi. 1905-yilgi voqealardan so'ng milliy matbuotni shakllantirishga keng yo'l ochildi.

Gazeta / Jurnal nomi	Nashr etilgan yillari	Muassis / Tahririyat	Asosiy yo'nalishi
Taraqqiy	1906-yil	Ismoil Obidiy	Ijtimoiy-siyosiy, ma'rifatparvarlik [7]
Xurshid	1906-yil	Munavvarqori Abdurashidxonov	Milliy uyg'onish, ijtimoiy masalalar [8]
Shuhrat	1907-yil	Avloniy, Munavvarqori	Siyosiy va huquqiy savodxonlik [8]
Samarqand	1913-yil	Mahmudxo'ja Behbudiy	Milliy o'zlikni anglash va maorif [9]
Oyna (jurnal)	1913–1915-yillar	Mahmudxo'ja Behbudiy	Ilmiy-adabiy, til va madaniyat [9]
Sadoi Turkiston	1914–1915-yillar	Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev	Iqtisodiy-siyosiy, milliy birlik [10]

Tahlil va muhokama

Ta'lim islohoti: Dunyoviy va diniy bilimlarning sintezi

Jadid maktablarining an'anaviy maktablardan tub farqi shunda ediki, ularda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar — geografiya, tarix, arifmetika, tabiatshunoslik, gigeniya hamda rus va Yevropa tillari o'qitila boshlandi. Jadidlar ta'limni isloh qilish orqali nafaqat savodxonlikni oshirishni, balki mustaqil fikrlaydigan, dunyodagi ilmiy-texnik taraqqiyotdan xabardor yangi avlodni tarbiyalashni maqsad qilgan edilar.

An'anaviy mutaassib ulamolar jadid maktablariga keskin qarshilik ko'rsatdilar va ularni "dinsizlik"da aybladilar. Biroq, Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining "Iki emas, to'rt til lozim" (1913) kabi maqolalarida zamonaviy dunyoda yashash va milliy manfaatlarni himoya qilish

uchun nafaqat islomiy ilmlar, balki dunyoviy fanlar va xorijiy tillarni egallash hayotiy zarurat ekanligini isbotlab berdi [11].

Jadidlar maorif tizimining uzviyligini ta'minlash uchun nashriyot va kutubxonalar tarmog'ini ham yaratdilar. 1909-yili Toshkentda tashkil etilgan "Jamiyati Imdodiya" xayriya jamiyati hamda "Turon" kutubxonasi shular jumlasidandir [12]. Bundan tashqari, iqtidorli yoshlarni Germaniya, Turkiya va Rossiyaning markaziy shaharlaridagi oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborish amaliyoti yo'lga qo'yildi.

Matbuot — jamiyat ko'zgusi va ijtimoiy-siyosiy minbar

Milliy matbuot jadidlar ko'lida jamiyatni uyg'otish va islohotlar g'oyasini yoyishning eng ta'sirchan quroliga aylandi. Mahmudxo'ja Behbudiy ta'kidlaganidek, "Gazeta — dunyoning ko'zi, qulog'i va tili" edi [9].

Matbuot sahifalarida quyidagi ustuvor masalalar ilgari surildi:

1. **Milliy va siyosiy huquqlar:** Mustamlaka ma'muriyatining iqtisodiy va milliy zulmini fosh etish, mahalliy aholining siyosiy va huquqiy savodxonligini oshirish.
2. **Ijtimoiy qusurlarga qarshi kurash:** Isrofgarchilik (to'y va marosimlardagi behuda sarf-harajatlar), giyohvandlik, jaholat va xurofotni keskin tanqid qilish.
3. **Mintaqaviy birlik va milliy o'zlik:** Turkiston xalqlarining umumiy tarixi, madaniyati va tili borasidagi qarashlarni shakllantirish.

Jadid matbuotining paydo bo'lishi va rivojlanishi milliy adabiyot va dramaturgiyaning shakllanishiga ham kuchli turtki berdi. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" (1911) dramasi sahnalashtirilishi bilan Turkistonda zamonaviy teatr san'atiga poydevor qo'yildi. Teatr jadidlar talqinida shunchaki ermak emas, balki "ibriqsona" — jamiyat illatlarini ko'rsatuvchi va tarbiyalovchi ilmiy-ma'rifiy vosita deb qaraldi [13].

Jadidchilik harakati vakillarining faoliyati har doim ikki yo'nalishli qarshilikka uchradi: bir tomondan chor Rossiyasi ma'muriyatining senzurasini va ta'qibi bo'lsa, ikkinchi tomondan mahalliy kadimchi ulamolarning qarshiligi edi. Shunga qaramay, 1917-yilgi voqealarga kelib jadidlar oddiy ma'rifatparvarlik darajasidan milliy-davlatchilik g'oyalarini (masalan, Turkiston Muxtoriyati) ilgari suruvchi siyosiy kuch darajasiga ko'tarildilar [14].

Xulosa

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkistonda kechgan Jadidchilik harakati mintaqa tarixida milliy renessans va modernizatsiya jarayonlarining poydevori bo'ldi. Jadid ma'rifatparvarlari to'g'ri strategik yo'lni tanlab, jamiyatni yangilashning asosiy vositalari sifatida ta'lim islohoti va milliy matbuotni belgilab oldilar.

Yangi usuldagi maktablarning tashkil etilishi, dunyoviy fanlarning o'qitilishi, milliy matbuot va teatrning shakllanishi Turkiston xalqlarining milliy o'zligini anglashiga va dunyojamiyatiga integratsiyalashuviga xizmat qildi. Jadidlarning bu boradagi amaliy faoliyati va ma'naviy merosi keyingi davrlardagi milliy ozodlik harakatlari hamda zamonaviy milliy davlatchilik g'oyalarining shakllanishida g'oyat muhim rol o'ynadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1] Xolid, A. *O'zbekiston: Millatning paydo bo'lishi*. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – S. 45–48.
- [2] Qosimov, B. *Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoiylilik*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – S. 12–18.
- [3] Gasprinskiy, I. *Xo'jai sibyon*. – Bag'chasaray: Tarjimon matbaasi, 1892. – S. 5–10.
- [4] Abdurashidxonov, M. *Xotiralarimdan: Turkiston jadidchiligi tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2001. – S. 33–36.
- [5] Rajabov, K., Haydarov, M. *Turkiston tarixi (1865–1917-yillar)*. – Toshkent: Universitet, 2015. – S. 112–115.
- [6] Avloniy, A. *Turkiy guliston yoxud ahloq*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – S. 8–14.
- [7] Ziyo, A. *O'zbek matbuoti tarixi (1870–1927)*. – Toshkent: Fan, 1993. – S. 54–58.
- [8] Abduazizova, N. *Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917)*. – Toshkent: Akademiya, 2000. – S. 82–89.

- [9] Behbudiy, M. *Tanlangan asarlar. 1-jild.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2006. – S. 65–72.
- [10] Ergashev, B. *Jadidchilik va milliy o'zlikni anglash.* – Samarqand: Sug'diyona, 1999. – S. 41–45.
- [11] Behbudiy, M. *Iki emas, to'rt til lozim // Oyna jurnali.* – 1913. – № 1. – S. 12–14.
- [12] Rizaev, S. *Jadid dramasi va teatri.* – Toshkent: Fan, 1997. – S. 28–34.
- [13] Allworth, E. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present.* – Stanford: Hoover Institution Press, 1990. – P. 135–142.
- [14] Ametov, T. *Turkiston Muxtoriyati va jadidlar siyosiy qarashlari.* – Toshkent: Navro'z, 2018. – S. 50–57.

**INNOVATIVE
ACADEMY**